

корисне и много шире употребљиве резултате.

Све у свему, први број Кодова словенских култура обележили су лингвисти. Да се појавио пре десетак година, овај би зборник вероватно носио јак печат тартуско-московске семиотичке школе, у њему би можда било и прилога поетици усмених књижевних врста, а преовлађујући утицај би, поред Лотмана, имали Иванов и Топоров. Нема, дакако, ничег лошег у томе што се утицаји мењају – напротив. Али, да се у тексту Ане Радин последњи и, мада одличан, ипак сасвим недовољан пасус није везао за фолклорну симболику багрема и јаблана у *Сеобана* Милоша Црњанског, могло би се помислити да је књижевност из овог броја протерана, или – што је још горе – да није у њему никад ни имала место. То, паравно, не би било тачно. На

сарадњу су били позвани сви и, ако због нечега треба жалити, онда је то несрећна околност да се ниједан „поетичар“ овом позиву није одазвао. Несрећна је, између осталог, и зато што преглед равни кодиранија остаје непотпун, будући да тек књижевност (као модел модела) отвара проблем наслојених кодова и трећестепених моделација, нарочито ако се има у виду сложен однос међу подсистемима који приређују традицијску културу. Првостепени и другостепени системи, као што су језик и обред, добијају сасвим нове одлике у системима вишег степена и због тога је за озбиљно бављење теоријом усмене књижевности сваки, и најсложенији лингвистички или фолклористички подухват, увек био нека врста претходног рада. Оптимални услови стичу се, свакако, онда када се потребе и могућности усагласе, али на то – изгледа – треба још чекати.

Мирјана Ддетелић

Мирјана Ддетелић: *УРОК И НЕВЕСТА. ПОЕТИКА ЕПСКЕ ФОРМУЛЕ*

Балканолошки институт САНУ, посебна издања књ. 64: Универзитет у Крагујевцу – Центар за научна истраживања), Београд, 1996

Епска формула је појам настао у хомерологији, у склопу покушаја да се реши проблем настанка и ауторства таквих творевина усмене књижевности какве су *Илијада* и *Одисеја*, које присвом великом обиму показују висок уметнички ниво, а пре свега чврсту композицију. Традиционално се песничка формула дефинише као „скупина речи која се редовно користи под истим метричким условима да изрази исту основну идеју“. Утврђено је да се хомерски текст у великој мери састоји од таквих формула, и дошло се до закључка да је располагање великим репертоаром стајаћих обрта те врсте умногоме олакшавало састављање и памћење великих епова. Тај налаз је валидан и за друге епске творе-

вине - Гринцер га је потврдио на примеру староиндијске *Махабхарате* која обимом далеко превазилази и саме хомерске спевове - но интересантно је да је он први пут проверен и, тако рећи оверен, на нашем епском песништву. Творци концепта о **формулаичности** (или формулативности) усмене епике, амерички научници Пери и Лорд, изградиле су своју теорију, између два светска рата, добрим делом кроз анализу још живе српскохрватске епске поезије, преважно муслиманске. Како се ради о позном и у уметничком смислу недовољно репрезентативном узорку, оправдан се чини покушај Мирјане Ддетелић да, настављајући правцем зацртаним у својој претходној студији о митском просто-

ру и епизи, у овој новој књизи о епским формулама преиспита Пери-Лордове налазе и дефиниције, и то на класичном корпусу српскохрватске епике, који – поред Вукових записа – укључује још Ерлангенски рукопис, Милутиновићеву *Пјеванију* и зборнике Матице Хрватске.

Док је Перијево и Лордово истраживање имало пред очима пре свега проблеме **технике** настанка епске творевине, Мирјану Детелић занима првенствено њена **поетика**. Њена дефиниција епске формуле сложенија је од наведене Пери-Лордове. Она, пре свега, разликује формулу као такву од формулативности као опште тенденције епске поезије и залаже се да се закључивање о формулама проверава референтним параметрима *месџо-форма-функција*. Места на којима се формуле у песми јављају заправо су њене *конструктивне границе*: почетак, краји додирни унутрашњих сегмената. На тај начин разликују се **унутрашње** формуле од **спољашњих**, тј. оних које долазе на почетку и на крају песме (на пример: *Мили Боже, чуда великога!* односно *Све је лажа, а Боџ је истина*), а међу њима оне које су **општег** карактера, невезане за садржину песме (попут овде наведених) и **посебне**, које уводе, односно закључују радњу (типа: *Вино пије Краљевићу Марко*, односно *Ману сабљом, одсјече му главу*). Унутрашње могу бити пуке временске и ситуационе назнаке којима се уводи нови сегмент певања (нпр. *Кад ујућуру јућиро освануло*, или *Прамен се је магле задегнуо*), чак и вантекстуалне (*Да је коме сџајин ња гледајин*). Има, међутим, и таквих унутрашњих формула чија функција није сводива на „основну идеју“ коју исказују, већ у себи носе дубље конотације изведене из општег контекста фолклорне традиције. Једна таква дала је повод и за наслов књиге. У песми „Женидба Милића барјактара“ долази формула *Кад су били гџором њућујућу*, наизглед једна обична просторна одредба, али

за њом одмах следи стих *Сџиже урок на коњу ђевојку* (невесту) који чини кључну тачку радње у овој епској балади. Јасно је да у избору горе као места радње нема никакве произвољности: то је, у свести песниковој и његових слушалаца, област дивљег и нељудског, простор деловања демонских сила. Већ из овог примера јасно је да посебне епске формуле треба сагледавати не само као елементе епске технике, него – и првенствено – као делове песничког текста, „тексту тексту“, како каже Мирјана Детелић.

Пошто је у првом делу књиге изложена на подробен начин своје теоријске поставке, које су добрим делом нове и представљају корак напред у односу на обимну претходну литературу коју је користила, ауторка у другом делу покушава – и успева – да покаже њихову применљивост на конкретном материјалу. Поред опширног завршног огледа о песми „Женидба Милића барјактара“, посебно су размотрене формуле пијења вина, слања писама, гаврана гласоноше, женидбе на далеко, судбоносног лова, казне за певање, прамена магле, утве златокриле. То је учињено не само са становишта њихове функције у контексту песме, него и уз покушај дубље проницања у фолклорно-митолошку подлогу њихове садржине. У том смислу, неколико занимљивих идеја и налаза у овој књизи завређује посебан осврт.

Већ смо помињали негативну конотацију *гџоре*, проистеклу из бинарне опозиције људског и дивљег, демонског. Она је као таква присутна у старијем слоју наше епике где, између осталог, налази свој израз у казни која стиже јунака, јунакињу или сватове који – најчешће упркос упозорењу – гором иду *џевајућу*. Са историјским преокретом који је значајно пад под Турке ситуација се у млађој, хајдучко-устанничкој епизи изокренула: ту је гора позитивно конотирана као *свој*, *џријатџељски* простор, пошто је постала главно прибежиште борцима против

Турака, док – обратно – *ѓрадови*, који су у песмама ранијих времена место боравка позитивних, то значи својих, српских јунака, сада постају нешто непријатељско, као упоришта турских поробљивача. Затим, честа уводна формула *Лов ловио*, по правилу се развија тако што јунак не улови ништа од дивљачи, већ му се деси нешто неочекивано: ухвати вилу па се ожени њоме, нађе остављено дете, суочи се са Божјим гневом због лова у празнични дан итд.; није наодмет напоменути да и код те формуле *замене ловине*, како је назива Мирјана Детелић, полазну ситуацију ствара човеков искорак из припитомљеног, ољуђеног света у шуму и планину, где је могућ његов сусрет са демонским оличењем сопствене судбине. Из сличне опозиције *блиско : далеко* – па одатле и *ѓуђе, кобно* – проистичала би функција формуле *Кад се жени* (тај и тај јуначе), *На далеко зајроси девојку*, која редовно наговештава мукотрпан ток, а често и трагичан расплет женидбе. Осим ових општих елемената архајског виђења света, поједине формуле могу одражавати и конкретније митологеме. Тако, на пример, иза поменутог клишеа о погубности певања у гори, може – према идеји Јљубинка Раденковића коју Мирјана Детелић прихвата и развија – стајати пагански сиже о богу громовнику и његовој неверној жени. Такође неће бити неоправдана ауторкина претпоставка, наслонљена на Нодилову анализу, да се иза формуланчних исказа и слика у песми „Женидба Милица барјактара“ крију елементи неког соларног мита.

Поред митолошког, ваљало би помишљати и на *риѓуално* порекло неких епских формула. **Пијење вина** било је, рецимо код Скита, устаљени обред ратничке дружине којим се одавала пошта јунаштву и жигосало нејунаштво: случајан или намеран пропуст у ритуалном поступку („преслужена чаша“) могао је бити генератор заплета како у

стварносној, тако и у епској равни. Не треба изгубити из вида да су у средњем веку, а и раније, основна ситуација у којој су извођене јуначке песме били скупови одраслих мушкараца – *дружине* – уз вино или друго опојно пиће. Како мотив пијења вина и преслужене чаше, тако и формуле обраћања епског певача *дружини* познати су руским биљинама и према томе вуку порекло из прасловенског доба. Још дубљу старину може имати мотив **гаврана гласоноше** који Мирјана Детелић овде разматра полемишући са Шмаусовом тезом, изнетом поводом песме „Бој на Мишару“. Ради се о случају када је једна уводна формула, или како то Шмаус зове – стереотипни почетак: *Полећела два врана ѓаврана* растегнута до те мере да је прерасла у оквир читаве песме. Сличан формулаичан почетак: *Оѓкако је ѓавран ѓоцрнио*, који се метонимијски употребљава за: *Оѓкако је свијеѓи наѓиануо*, иза себе очито има читаву причу, била она позната певачу и његовој публици или не. Овде би се могло указати на једну могућу интерпретацију гаврана. Та птица је централни лик у митологији палеоазијатских народа настањених у Северној Азији, као и дела Индијанаца Северне Америке. Гавран је истовремено главни јунак палеоазијатског епоса, где иступа – како у зооморфном, тако и у антропоморфном облику – као моћни шаман, космотворца, културни херој и прапредак људског рода. Истраживања Елијадеа и других показују да сличне, шаманизму својствене представе нису биле стране ни појединим индоевропским народима. Међу божанствима старих Германа Водан или Один, покровитељ магије и песништва, показује веома изражене шаманистичке црте и неће бити случајно што он у својој пратњи има два гаврана. По грчком предању, гавран је пратио и Аполона, такође бога поезије: тај гавран је у ствари био Аристеја са Проконеса, давно умрли песник, творац неса-

чуваног спева о легендарном народу Аримаспима. За истог Аристеју легенда везује и друге мотиве, који се свODE на шаманистички транс при којем душа излази из привидно обамрлог тела и путује кроз далеке, митске пределе. Нема сумње да је ту посреди утицај шаманизма, који је са североистока, преко Скиције, допро и до античке Грчке. Ни стари Словени нису могли остати по страни од тих религијских струјања. Већ је писано о шаманистичким елементима у епском предању о Краљевићу Марку, кога Чајкановић умесно пореди са Воданом. Овде ваља напоменути да јуначка песма Марка често доводи у везу са гавраном. Имајући све ово у виду, можда није пресмело претпоставити да наш мотив гаврана који извештава о неком далеком догађају чува неку успомену на шаманска путовања, с тим што је он преосмишљен утолико што гавран, као птица злокобног, црног изгледа која се храни лешевима, доноси редовно лоше вести са бојишта.

Напокон, ваљало би нешто рећи и о лингвистичкој страни ове проблематике, у коју ауторка програмски није улазила. Песничке, у том броју и епске формуле су, са гледишта језика, спојеви речи „очврсли, окоштали“ у своје метричком калулу и као такви могу у себи чувати више језичке старине него други, варијабилнији лексички елементи песме. Стога није случајно што су индоевропски компаративисти још у прошлом веку уочили формалну подударност појединих таквих, како ми то данас кажемо – формулаичних спојева у раним песничким споменицима разних, међусобно сасвим удаљених али на праиндоевропској равни сродних народа; тако на пример између хомерских спева, старониндијских *Веда*, и старонордијске *Еде*. Део тих формула, чији се настанак може датирати у доба индоевропске заједнице, пре најмање пет хиљада година, својом семантиком јасно указује на епски жанр (нпр.

грч. *mégakléos*: стинд. *māhi srāvah* „велика слава“). Рад на идентификацији и реконструкцији тих формула „индоевропског песничког језика“ тече већ добрих сто педесет година, независно од оног тока истраживања формулаичне структуре песничког текста који су усмерили Пери и Лорд, што не значи да не преузима одређене његове резултате. Корист би могла бити узајамна, што ћемо предочити једним примером. Српској и прасловенској речи *чудо* етимолошки одговара грчка *kydos*. Та реч је већ у класичном грчком песнички архаизам: среће се само код Хомера, па је још Антоан Меје, указавши на ту грчкословенску изоглосу, претпоставио да се ради о остатку из песничког језика. Међутим, тек је Мејеов ученик Емил Бенвенист утро пут прецизнијем дефинисању овог односа. Он је на свим местима *Илијаде* и *Одисеје* пажљиво преиспитао значење речи *kydos*, која се традиционално преводи као „слава, дика“ и показао да се заправо ради о божанском упливу у људске послове, који најчешће омогућује превагу једној или другој страни у сукобу, а испољава се таквим знацима као што је гром из ведра неба и сл. Одатле већ није далеко до нашег *чуда великога* што се шћаше по земљи Србији да *ћреврне*, тј. да доведе до преврата, преокрета у односу сукобљених страна: Срба и Турака, а које се испољава кроз небеска и друга знамења, између осталих – и кроз гром усред зиме. Наш стајаћи спој *велико чудо* значењем објау елемената и етимологијом именског одговара хомерском *méga kydos*, тако да се можда ради о позној трансформи једне праиндоевропске песничке формуле, која је изворно била, по терминологији Мирјане Детелић, *ћосебна*, тј. повезана са контекстом, да би доцније постала *оћићна*, с тим што се трагови њене контекстуалне функције још могу назрети од случаја до случаја.

Сврха ових примера била је да укажу на инспиративност и корисност књиге

Мирјане Детелић и за нека истраживања која њеној материји прилазе са другачијих методолошких поставки, свакако не супротних њеној, него пре с њом комплементарних. У томе свакако треба видети једну додатну позитивну димензију

целог подухвата. Ако томе додамо још и веома промишљене и обухватне индексе, који чине готово половину обима књиге, нема сумње да ће за овим делом веома често и са великом коришћу посезати свако ко се бави нашом народном епиком и уопште фолклором.

Александар Лома

МАЛИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ АТЛАС БАЛКАНСКИХ ЈЕЗИКА

Криза у савременој балканској лингвистици (на коју већ дуже времена упозоравају угледни балканолози) има изгледа да буде превазиђена. Стара идеја - идеја о балканском лингвистичком атласу - коначно добија своје конкретно лице. У априлу ове године, у Марбургу је одржан први састанак Комисије за балканску лингвистику при Међународном славистичком комитету. Формирана Комисија за своју централну радњу тему планира пројекат Балканског лингвистичког атласа, руководилац пројекта је еминентни бугарски балканолог П. Асенова, а центар за израду Атласа биће Марбург (Немачка) где већ постоји искуство на сличним пројектима. Том приликом, реферате о модусима рада на Балканском лингвистичком атласу поднели су П. Ивић, Г. Цихун, К. Штајнке и А. Собољев. У међувремену, тим балканолога са Руске академије наука, из Санкт-Петербурга и Москве, припремио је и објавио три упитника, на основу којих су већ обављена и прва теренска истраживања. У питању је, за сада, реализација пројекта Малог дијалектолошког атласа балканских језика (МДАБЈ) (предвиђено је свега 15 пунктова). Програми-упитници који прате МДАБЈ конципирани су као синтаксички, лексички и етнолингвистички.

*

Малый диалектологический атлас балканских языков, синтаксичес-

кая программа, Санкт-Петербург 1997, издање Руске академије наука, Института за лингвистичка истраживања, Одељење упоредно-историјског проучавања индоевропских језика и ареалних истраживања. Ауторски колектив чине: А. Н. Соболев, И. И. Воронина, Ј. А. Лолашов и А. Ј. Русаков.

Аутори МДАБЈ поставили су за циљ описивања балканске синтаксе кроз испрпан граматички опис основних балканских дијалеката у лингвогеографском аспекту. На основу теоријских радова П. Асенове и Т. В. Цивјан балкански језички савез поима се као језичка целина која егзистира на дијалекатској равни као последица дуготрајних етно-лингвистичких контаката балканских народа: Тако су за предмет описивања одабрани поједини дијалекатски системи, а не књижевни језици. Синтакса је одређена на два начина: као проучавање структуре целокупних синтаксичких јединица (израза и реченица) и као проучавање граматикализованих и синтаксички слободних средстава изражавања одређених граматичких значења. Тако ће се картографисати начин изражавања одређеног граматичког значења и структура посебне синтаксичке јединице. Овакав став се остања на теоријска полазишта руске дијалектолошке традиције истраживања дијалекатске синтаксе која испитује структуру синтаксичких спојева (израза и реченица) као и њихове функције и услове употребе. Рад је био отежан чиње-